Անգլիական ռազմական վարչակարգը Անդրկովկասում և Հայաստանի կառավարությունը (1918թ. դեկտեմբեր - 1919թ. օգոստոս)

Ինչպես և բոլոր այլ կայսրությունները, մինչպատերազմական Մեծ Բրիտանիայի պետական համակարգը առանձնանում էր իր ռազմատենչությամբ: Չէ՛, որ բանակի հարկադրական ուժը մշտապես հակակշռում էր գաղութների հետ հաստատված տնտեսական կապերի քիչ շահավետությունը: Ռազմական ուժերի հատկապես այդ՝ տիրական այլ ոչ թե պաշտպանական դերը, անվանում են միլիտարիզմ կամ ռազմատենչություն: Դասական կայսրության տեր՝ Անգլիան, իր սահմանների ներսում վայելում էր ներկայացուցչական պետություն, սակայն գաղութները հսկելու համար հարկավոր էր մշտապես աշխատացնել ծովակալությունը, ռազմական և Հնդկաստանի գործերի նախարարությունները: Հասկանալի է, որ առաջին աշխարհամարտի տարիներին զորավարական կազմն ամրացրել էր իր հասարակական դիրքը: Ու թեև Մուդրոսի ու Կոմպյենի զինադադարներից հետո, երբ վճռվում էր ռազմական ավարների ու աշխարհի ճակատագիրը, զինվորականները հաջողությամբ մրցում էին ֆորին օֆիսի հետ՝ պետական քաղաքականությունը ծևավորելու ասպարեզում: Այդ մրցակցության արդյունքում Դ.Լլոյդ Ջորջը, ի վերջի վերջո, ընդունեց քաղաքացիական իշխանությունների տեսակետը*:

Նշենք, որ երեք վերոհիշյալ գերատեսչություններն էլ պահպանողական էին իրենց քաղաքական դիրքորոշումով, ի տարբերություն ազատախոհ վարչապետի: Միջագետքի ճակատում տեղակայված բրիտանական ուժերն, այդ թվում՝ բազմաթիվ հնդկական գնդեր, ձգտում էին հսկել Բաղդադն ու Բաքվի նավթը: Այս զորքերը ներկայացնում էին գեներալ-մայոր Լ.Ջ.Դանստերվիլն, այնուհետև 82-րդ բրիգադի 39-րդ դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայորի դերակատար Վ.Մ.Թոմսոնը և գեներալ Դ.Ի.Շատլվորթը: Իսկ Սալոնիկյան ճակատում գործում էին անգլոսաքսոնական զորամասեր ու նավատորմը, որոնց առավել հետաքրքրում էին տարածքների գործոնն և ռազ-մածովային կայաններ ունենալու հնարավորությունը: Դրանք գեներալ Ջ.Ֆ.Միլնի 80-րդ ու 81-րդ բրիգադների միավորումներ էին, հատկապես առաջինի՝ գեներալ-մայոր Ջ.Տ.Ֆորեստյե-Ուոկերի 27-րդ դիվիզիան, ինչպես և փոխծովակալ Ս.Գաֆ-Քելթորպի նավախումբը Միջերկրական ծովում ու դերծովակալ Մ.Կալմ-Սեյմուրի սևծովյան նավախումբը[1]:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակամիջոցում, մինչև 1919թ. օգոստոս, ռազ-//-62 մական նախարարութունը հակազդում էր Արևելյան հարցերում ավելի լայնախոհ Ֆորին օֆիսին: Այդ հակասությանը զուգահեռ, բանակի դաշտային բարձրագույն հրամատարության շարքերում բացեիբաց մրցակցում էին «հնդկական» ու «սալոնիկյան» ուղղությունները, ինչն զգալիորեն անդրադառնում էր Անդրկովկասում տեղակայված բրիտանական զորամիավորումների գործունեության վրա: Այսպես, Վ.Թոմսոնի զորամասերը ձգտում էին Բաքվի նավթին, իսկ Ջ.Միլնի գումարտակները

հսկողության տակ էին առնում երկրամասի համար կենսական նշանակություն ունեցող կենտրոնները: Ընդ որում, խոսքը գնում էր մեր տարածաշրջանում բրիտնական վարչակարգը ստեղծելու մասին: Տեղաբնակ իշխանութուններ ցանկություններից անկախ, անկայուն, վիճելի կամ կենսական կարևորություն ունեցող շրջաններում (օրինակ՝ Բաթումի մարզում) ստեղծվում էր բանակին ենթակա վարչակարգ: Նման վայրերում կազմակերպվում էին ռազմական գեներալ նահանգապետություններ, որոնք ունեին հստակ սահմաններ ու ստորադասության համակարգ, բրիտանացի պետերի իրավասությունների ծավալը կախված էր զինված ուժերի առկայությունից, իսկ բնակիչներից պահանջվում էր բացարձակ հնազանդություն և անգլիացիների հետ համագործակցություն: Սկզբից տեղական կառավարությունները չէին ճանաչվում ընդհանրապես, այնուհետև Անդկովկասի հանրապետությունների փաստացի ճանաչումը տեղի էր ունեցել միայն 1920թ. հունվարին՝ Բաթումի բացառությամբ, ողջ երկրամասից բրիտանական զորքի հեռանալուց քիչ առաջ: Ի դեպ, «հնդկական քաղաքականություն» և «հնդկական ձգտումներ» հասկացությունները կիրառել էր նաև կապիտան Գ.Կալմանյանցը 1918թ. նոյեմբերի 25-ին՝ արտգործնախարար Ս.Տիգրանյանին հասցեագրած զեկուցման մեջ: Նա կոչ էր անում Վաշինգտոնին սատարել հայերին, որովհետև ԱՄՆ-ին «ցանկալի չէ անգլիացիների ծավալվելը Արևելքում»[2]:

Գրանցենք, որ բրիտանական թափանցումը տարածաշրջան իրականացվում էր Պատերազմական դահլիճի 1917թ. դեկտեմբերի 21-ին արՕա-կած կարգադրությամբ, ըստ որի ռուսական հարավը բաժանվում էր երկու՝ անգլիական և ֆրանսիական ազդեցության խոշոր ոլորտների: Ամբողջ Անդրկովկասը պետք է ենթարկվեր Մեծ Բրիտանիային: Մեկ տարի ավելի ուշ՝ 1918թ. նոյեմբերի 13-ին, ռազմական նախարարության նիստում առաջարկվեց կայսերական կառավարման տակ վերցնել Անդրկովկասը՝ Դոնի տարածաշրջանի հետ միասին: Ֆորին օֆիսի որոշումով, այդ ամենին ավելացվել է Թուրքեստանը:

Կայսերական գլխավոր շտաբի պետ Հ.Ուիլսոնի մշակված հրամանը ներառել էր այն կենսական նշանակություն ունեցաղ կենտրոնները, որոնք ապահովում էին երկաթուղու և Բաթում-Բաքու խողովակաշարի շահագործում: 1918թ. նոյեմբերի 21-ին կառավարությունը արՕակեց համա-պատասխան որոշում և թույլատրեց բանակին գործին անցել: Ըստ որոշման, ռազմական գործողությունների պետ Պ.Պ.Ռեդկլիֆին հանձնա-րարվեց հրամայել Ձ.Միլնին, որպեսզի վերջինս պատրաստի բրիտանական դիվիզիայի ծովային փոխադրումը՝ Բաթում: Իր հերթին, նույն նա-խարարության դեկտեմբերի 11-ի հրամանը ծանուցում էր, որ Մեծ Բրի-տանիայի նպատակն է հսկողություն սահմանել թուրքերի հանդեպ և ստիպել նրանց կատարել զինադադարի պայմանները Կովկասում: Սև ու Կասպից ծովի միջև երկաթուղու և խողովակաշարի հսկողությունը, Բաք-վի, Բաթումի, և Թիֆլիսի հնարավոր զավթակալումն ընդգրկող ծրագրե-րում Երևանը, Կարսը, Ալեքսանդրապոլը կամ ողջ Հայաստանը տեղ չէն գտել: Սալոնիկյան բանակի մի մասը՝ 80, 81, 82-րդ

բրիգադի կազմով, նոյեմբերի կեսերին տեղաշարժվեց Կ.Պոլիս, որտեղ հիմնեց գեներալ Ջ. Միլնի //-63 սևծովյան բանակի շտաբակայանը: Իսկ Է.Ալենբիի ռազմար-շավային կորպուսի մի մասը տեղափոխվեց Բաքու՝ ստեղծելով Վ.Մ.Թոմսոնի շտաբակայանը: Միջագետքի բանակը, որը պատերազմից առաջ հսկում էր Հնդկաստանը, այժմ էլ սերտ կապեր ուներ Է.Մոնտեգյուի գերա-տեսչության հետ:

1918թ. դեկտեմբերի 15-ից 1919թ. հունվարի 8-ը Բաքումում ափ էր իջել 80-րդ բրիգադի 27-րդ դիվիզիան: Հիմնական ուժերը նավերից իջել են դեկտեմբերի 22-23-ին՝ ամսի 24-ին հիմնելով բրիգադային գեներալի դերակատար Վ.Ջ.Քուկ-Կոլլիսի շտաբակայանը: Հաջորդ օրը, հաղթահարելով Ն.Ժորդանիայի դիմադրությունը, Թիֆլիս են ուղարկվել Ջ.Ֆորեստյե-Ուոկերի ջոկատները: Սրանից ավելի շուտ, 1918թ. նոյեմբերի 17-ին, Վ.Թոմսոնի զորամասերը մտան Բաքու: Այսպիսով, երկրամասը բաժանվեց Արևմտյան ու Արևելյան մասերի: Հունվարի 22-ին գեներալ-մայոր Գ. Ղորղանյանը գաղտնի զեկուցումով հայտնում էր Ս.Տիգրանյանին, որ «անգլիացիները ժամանել են Կովկաս՝ Դաշնակիցների ընդհանուր ծրագրի համաձայն: ... Ընդ որում, Անդրկովկասն ընկել էր անգլիական զորքերի համար նախորոշված հատվածը: Ռուսաստանի հարավը, այն է՝ Հյուսիսային Կովկասն ու վերը, վիճակվել են ֆրանսիացիներին»: Դրանից քիչ առաջ, Կամավորական բանակին կից գործող ՀՀ-ի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հ.Սաղաթելյանը համանման տեղեկություններ էր տալիս նրա ղեկավարին Եկատերինոդարից [3]:

Ալբիոնի առաջին քայլերից նշենք Վ.Թոմսոնի դեկտեմբերի 1-ի հեռագիրը գեներալ Անդրանիկին՝ Զաբուխի հովտում առաջշարժումը դադարեցնելու մասին, և Ջ.Միլնի հրամանը՝ Բաքումի նահանգապետության հանդեպ Ն.Ժորդանիայի կառավարության դժգոհության առթիվ: Հիշեցնենք, որ վարչական կառուցվածքի վերաբերյալ հրամանների ուրվագիծը արձակվում էր Լոնդոնից, Պատերազմական դահլիճից: Սկզբից այդ կառուցվածքը ունեցել է հետևյալ տեսքը՝

Պատերազմական կաբինետ
21.11.1918
ռազմական նախարարություն
Պ.Պ.Ռեդկլիֆ
գեներալ-մայոր
ռազմական գործողությունների պետ
11.12.1918
ԼՖ.Ֆրանշե դ'Էսպրե
Դաշնակցային զորքերի
հրամանատար Կ.Պոլսում

Ս.Ա.Գաֆ-Քէլթորպ
փոխ-ծովակալ
բրիտ.ՌԾՈՒ Միջերկրային ծովում
Չ.Ջ.Բրիգզ

Ջ.Միլն
գեներալ
Անատոլիայից մինչև
Կովկաս

գեն.-լեյտենանտ 1918 նոյեմբ. կեսը - 13.11.1920 //-64
Ա.Դենիկինի հետ կապը
Կոստանդնուպոլիս
Մ.Կալմ-Սեյմուր Ջ.Ֆորեստյե-Ուոկեր Վ.Թոմսոն
դեր-ծովակալ գեներալ-մայոր գեներալ-մայորի պաշտ.
բրիտանական ՌԾՈՒ Թիֆլիս Բաքու
Սև ծովում 25.12.1918-10.03.1919 17.11.1918-10.03.1919
Վ.Քուկ-Կոլլիս Կ.Է.Տեմպերլի Ֆ.Ի.Լաուտոն Ռ.Պ.Ջորդան
բրիգ.գեն.պաշտ.կապ., փոխ-գնդապ. կապ., փոխ-գնդ. փոխ-գնդ.
պաշտ., գնդապետ պաշտոնակ. հունվ.-9.03.1919
Բաթում Կարս Շարուր-Նախիջևան
5.12.1918-9.07.1920 12.01.-2.03.1919 26.01-23.03.1919

Անդրադառնալով Հայաստանին, Ջ.Ֆորեստյե-Ուոկերը, գեներալ Վ. Բիչի ու գնդապետ Կ.Տեմպերլիի հետ միասին, հունվարի 4-ին մեկնեց Թիֆլիսից Կարս[4], վերջինիս ռազմական նահանգապետի պաշտոնում հաստատելու համար: Հունվարի 6-ին Ջ.Ֆորեստյե-Ուոկերը տեղեկացրեց Ս.Տիգրանյանին Ալեքսանդրապոլում, որ Կարսը անցնում է բրիտանական զորքի հսկողության տակ: ՀՀ ԱԳՆ-ի ղեկավարին ներկայացրին քաղաքի ու ամրոցի կառավարման մասին մի համաձայնագիր: Հունվարի 10-ին Ս.Տիգրանյանը զեկուցեց Մինիստրների խորհրդում, որ հայերին են փոխանցվում երկաթուղին, քաղաքի վարչության ու միլիցիայի ստեղծման գործը, բուն Կարսի բերդը և նրա պաշարները: Թեև բոլոր պաշտոնյաները պետք է ենթարկվեին անգլիական ռազմական նահանգապետին ու նրան ենթակա բանակի բեռները հարկավոր էր տեղափոխել անվճար[5]:

Այնուհետև, Արևմտյան Անդրկովկասի համար պատասխանատու բրիտանական զորքերի հրամանատարը հունվարի 7-ին իր գնացքում ընդունեց ու հրամայեց թուրքական 9-րդ բանակի պարագլուխ Շևքի-փաշային նույն ամսի 25-ին ավարտել օսմանյան ուժերի տարատեղումը մինչև 1914թ. ռուսական սահմանն ու չխախտել պարենի արտահանման 403 տոննայի ծավալը՝ մեկ զինվորին բաշխելով 1 կգ հացահատիկ, մեկամսյա ժամկետով: Ցանկացած այլ գույքի դուրսհանումը արգելվում էր: Սակայն, արդեն հունվարի 20-ի դրությամբ, Կարսի ռազմական նահանգապետին կից նշանակված ՀՀ-ի հատուկ հանձնարարությունների գծով սպա, կապիտան Ս.Չարեկովը հաղորդում էր Սարիղամիշից, որ թուրքերը որևէ չափ ու քանակ չեն ճանաչում: Կապիտանը պահանջում էր ընդհատել թալանը, կամ հետ կանչել իրեն՝ որպես ՀՀ-ի ներկայացուցչի[6]:

Անգլիացիների առաջին քայլերի համար բնորոշ էր հայ զինվորներին ամրոցից դուրս մղելու, և Երևանից բերած տեղական ռադիոսարքերը բացառիկ օգտագործելու ձգտումը: Հունվարի 25-29-ին դա հաջողվեց: ՀՀ-ի զորավարները շարունակ հաղորդագրություններ էին ստանում ժամանող //-65 անգլիական զորամասերի ու բարձրաստիճան սպայական կազմի մասին[7]: Միաժամանակ, ի զարգացումն կապիտան Ֆ.Ի.Լաուտոնի նախաձեռնության, ամսի 26-ին Ջ.Ֆորեստյե-Ուոկերի հրամանով ստեղծ-

վում էր Շարուր-Նախիջևանի ռազմական նահանգապետություն: Այն Հայաստանի մաս էր ճանաչվելու միայն մայիսի 3-ին:

Հունվարյան նույն այդ օրերին Հ.Քաջազնունին ու Ս.Տիգրանյանը գրում էին անգլիացի գեներալ-մայորին Կարսում հայկական վարչության անհնարինության, գաղթականների ծանրագույն դրության և հացի կարիքի մասին: Ամսի 31-ին մինիստր-նախագահը նույնանման հեռագիր հղեց՝ տեղեկացնելով Հայաստանում մեծ ծավալի մահացության և սովի մասին: Փետրվարի 3-ին Հ.Քաջազնունին զեկուցեց կառավարությանը նահանգապետ Ֆ.Լաուտոնի հետ վարած բանակցությունների մասին, իսկ Ս. Տիգրանյանը ընթերցել էր «համաձայնության արձանագրությունը»: Ելնելով այդ փաստաթղթից, հայկական զորքը չէր կարող մնալ Նախիջևանի գոտում: Տվյալ պարագայում ՀՀ-ն բավարար ուժ չուներ շրջանի զինված մահմեդականներին դիմակայելու համար, սակայն փետրվարի 8-ին ստացած զորքերը հետ քաշելու անգլիացիների պահանջը վկայում էր հայերի պետական գործառնության ոչ լիարժեք լինելու մասին[8]:

Փետրվարի 7-ին Ջ.Ֆորեստյե-Ուոկերն ու Վ.Ասսերը առաջին անգամ այցելում են Երևան, որտեղ զրուցում են Հ.Քաջազնունու հետ՝ Հ.Հախվերդյանի, Ս.Տիգրանյանի և այլ պաշտոնյաների ներկայությամբ: Վարչապետը պնդում էր, թե ՀՀ-ի զորքերը Նախիջևանից դուրս հանել պահանջելուց առաջ, անգլիացիները պետք է երաշխավորեն հայ բնակիչների կյանքի անվտանգությունն և իրենց վրա վերցնեն գաղթականների համար պատասխանատվությունը: Նա ասաց, որ Հայաստանը ունի անհապաղ օգնության մեծ կարիք: «Հայերը աներկբա վստահ էին, որ Դաշնակիցների հաղթության ու Կովկաս ժամանման հետ, իրենց դրությունը կբարելավվի: ...Ապա վերջի ժամանակները ժողովրդի մեջ առաջ է եկել տարակուսանք, մի տեսակ կասկածոտ վերաբերմունք ու հիասթափմունքի զգացում: Ժողովրդի վերջին հույսը կարծես թե չարդարացված է մնում»: Հանրապետության ղեկավարի կարծիքով, «Հայ պետության ինքնուրույնության ծագման հետ կապված քաղաքական պրոբլեմները ըստ երևույթին վճռվելու են Փարիզում»: Այդ պատճառով «հացը, գաղթականներն և երկաթուղային կապը» դարձան զրույցի գլխավոր հարցերը:

Իսկ հյուրը պնդում էր Նախիջևանից հայկական զորամասերի հեռացման վրա՝ առաջարկելով իր միջնորդությունը նաև Ղարաբաղի հարցում: «Ես այդ անելու եմ մի պայմանով, և գուցե ոչ ոք չի իմանալու սրա մասին կոնֆերանսում, քանի որ սա ժամանակավոր է, բայց ես հանձն եմ առնում միջնորդ լինելը այն պայմանով, որ իմ որոշումը ընդունվի որպես պարտադիր»: Միաժամանակ նա չէր խոստանում ընդհարումը կարգավորել ի բավարարումն երկու կողմերի: Ի դեպ, անգլերեն տարբերակում չկա Նախիջևանը թողնելու պահանջը, իսկ հեռանալու ժամկետները չեն համապա-//-66 տասխանում ռուսերեն օրինակին[9]: Այնուհետև, Ջ.Ֆորեստյե-Ուոկերը մեկնեց Ալեքսանդրապոլ ու Կարս, որտեղ ամսի 11-ին հայտնեց, թե Կարսում ՀՀ-ի քաղաքացիական իշխանության գաղափարը առայժմ պետք է թողնել: Ռազմական նախարարության 1919թ. փետրվա-

րի 15-ի հրամանով Հայաստանում լրացուցիչ զարգացում էր ստանում արդեն իսկ ստեղծած բրիտանական վարչակարգը՝

Ջ.Ֆորեստյե-Ուոկերը
27-րդ դիվիզիայի հրամանատար
Թիֆլիս
Վ.Թոմսոն
10.03-12.05.1919
Ջ.Ն.Կորի
12.05-6.09.1919

Կ.Է.Տեմպերլի
կապիտ., փոխ-գնդապ.
պաշտ., գնդ., ռազմ. նահանգ.
Կարս
12.01.-2.03.1919

Վ.Ասսեր
ժաման. բրիգ. գեներալ
բրիտ. ռազմ. ներկայացուցիչ
Երևան
7.02-2.03.1919

Վ.Ասսեր
2-26.03.1919

Կ.Է.Տեմպերլի
2.03.-27.04.1919

Ջ.Ա.Պրեստոն
փոխ-գնդապետ
ռազմ. ներկայացուցիչ
26.03-4.04.1919

Ք.Մ.Դէվի
բրիգադային գեներալ
27-րդ դիվիզիայի
Հարավային թևի
գլխավոր հրամանատար
4.04-14.06.1919

ռազմ. նահանգապ.
4.04-6.05.1919

Հ.Ռ.Պրոսսեր
կապիտան
ռազմ. ներկայացուցիչ
11.05-30.08.1919
զորքերի մեկնելը 8.06.1919

Ջ.Չ.Պլաուդեն
փոխ-գնդապետ
բրիտ. ռազմ. ներկայացուցիչ
12.06-28.08.1919
զորքերի մեկնելը 28.08.1919

Ֆ.Ի.Լաուտոն
կապ., փոխ-գնդ. պաշտ.
ռազմ.նահանգապ.
ք.Նախիջևան
Շարուր-Նախիջևան
26.01-23.03.1919

Վ.Դ.Գիբբոն
մայոր
միսիայի պետ
Շուշի
Ղարաբաղ
1918 դեկտ.-8.02.1919

Ա.Շ.Ջ.Դուգլաս
կապ., մայորի պաշտ.
միսիայի պետ
Ալավերդի
Լոռի
27.01-1919 օգոստ.

Ջ.Չ.Սիմպսոն
փոխ-գնդապետ
23.03.-1.06.1919
զորքերի մեկնելը 7.06.1919

Գ.Ն.Մոնք-Մեյսոն
մայոր
24.02-10.06.1919

Ռ.Տիրեր
մայոր
բրիտ. ռազմ. ներկայացուցիչ
10.06-16.08.1919
զորքերի մեկնելը 18.08.1919

Ֆ.Լ.Շվինդ
լեյտ.,կապ. պաշտ.
15.05.-28.06.1919

//-67

Նույն հրամանով վերապահվում էր, որ թուրքական զորքի տարհանումից հետո բրիտանական ուժերը հետ են կանչվելու Կարսից[10]:

ՀՀ-ի թուլությունն ու ծայր աստիճան ծանր դրությունը, իհարկե, չէին նպաստում օտար զինվորականների բարեհաճ վերաբերմունքին, իսկ նրանց վճիռները բնավ էլ ուրախություն չէին առաջացնում Հանրապետության ղեկավարների մեջ: Փետրվարի 28-ին Ա.Խատիսյանը զեկուցեց Մինիստրների Խորհրդին, որ Ֆ.Լաուտոնը խախտում է համաձայնությունը: Նա ադրբեջանցի բնակիչներին մղում է չենթարկվել Երևանին: 10 օր ավելի ուշ, մարտի 8-ին և 12-ին, Ս.Տիգրանյանը առաջարկ է անում Մինիստրների Խորհրդին՝ «Հայաստանի հանրապետության սահմանները որոշելու համար... մի հանձնաժողով կազմելու մասին»: Նման քայլը պետք է նպաստեր ՀՀ-ն ինքնուրույն կերպով սահմանել այն հողերը, որոնք նա ի վիճակի կլիներ հսկել: Բնականոն պայմաններում յուրաքանչյուր պետությունը ինքն է ձևավորում խնդիրներն, որոնք հավակնում է լուծել: Սակայն կառավարության մյուս անդամները պատրաստ չէին նման որոշմանը և միայն հանձնարարեցին «արտաքին գործերի մինիստրին ձեռքի տակ ունեցած նյութերով հիմնավորված մի զեկուցում ներկայացնել Մինիստրների Խորհրդին»: Հետագայում այս հարցը չքննարկվեց, այնուհետև, մարտի 14-ին ռազմական հետախուզության պետ, բրիգադային գեներալ Վ.Բիչը գրելու է Ն.Ժորդանիային ու Հ.Քաջազնունուն, թե «Անդրկովկասի ժամանակավոր սահմանները վճռելու է Վ.Թոմսոնի գլխավորած կոմիտեն, իսկ վերջին խոսքը պատկանելու է Փարիզյան կոնֆերանսին»: Ընդ որում, «գեներալ-մայոր Վ.Թոմսոնի որոշումը... պետք է լինի վերջնական: ...Բոլոր երեք կառավարությունների անդամները ունենում են ձայնի իրավունք միայն այն ժամանակ, երբ անմիջապես շոշափվում է նրանց կառավարության տարածքը: Կարծում եմ, որ Հայաստանի կառավարությունը համաձայն է ընդունել առաջարկվող միջնորդական դատարանը»[11]:

Որպես որոշակի հանրագումար կարելի է բերել 1919թ. մարտի 6-ի՝ Ս.Տիգրանյանի նամակը Փարիզ, Հայկական պատվիրակության նախագահ Ա.Ահարոնյանին: Նախարարը գրում էր, թե բրիտանական հրամանատարությունը Կարսի թուրքերի «բողոքներին ու պահանջներին նեցուկ է հանդիսանում»: Դրա հետևանքով «մեզանից պլստաց և Շարուր-Նախիջևանը... Բրիտանական հովանավորության ներքո գտնվող Ղարաբաղը այժմ մտցնում են ադրբեջանական գեներալ-նահանգապետության կազմի մեջ... Գլխավոր պատճառը անշուշտ կայանում է անգլիական զինված ուժերի... թուլությունում»: Նրանց «ռազմական նահանգապետությունները ընդամենը նուրբ թափանցիկ քողարկումներն են... որոնց տակ պարզ երևում են Թուրքիայի իսկական իշխանությունը և ուժը»: Ջ.Ֆորեստյե-Ուոկերի պահանջով Երևանից հեռացրին Կամավորական բանակի ներկայացուցչին, թեև անգլիացիները չեն աջակցում Անդրկովկասում մեր զինված ուժերի կազմակերպմանն և ուժեղացմանը: Կարսի մարզային միլիցիայի շարքերը «հայերին «դեռևս» չեն ընդունում»: Մեզ մեղադրում են ռուսասիրության մեջ, «թեև այսօր մենք կարող ենք տածել Ռուսաստանի հանդեպ միայն պլատոնական սեր, ինչը վնաս է պատճառելու ինչպես այսօր, այնպես էլ //-68 վաղը: Իսկ ինչ է լինելու վաղը չէ մյուս օրը. սա ոչ ոք չի իմանում»: Մենք, գրում էր նախարարը, Անգլիային թուր-

քերից պաշտպան չէինք համարում, քանի որ նրա «մարտանավերը չեն կարող մագլցել Հայկական լեռնաշխարհը»: Այնուամենայնիվ, այսօր նրա ռազմածովային ուժերը կանգնած են Դարդանելում ու Բաթումում, իսկ փոքրաքանակ բանակը գտնվում է Անդրկովկասում: Այդ ամենով հանդերձ, նրա խնամակալությունն ու պաշտպանությունը ոչ տեսնում ենք, ոչ էլ զգում: «Մենք չունենք ոչ մի երաշխիք ու վստահություն, որ անգլիական հրամանատարությունը ցանկություն և հնարավորություն ունի մեզ փրկելու տվյալ [թուրքական] վտանգից, որը, ինչպես կրկնում ու պնդում եմ, այսօր ոչ պակաս իրական և սպառնացող է, քան ամիսներ առաջ... Մեր գործողությունները և զարգացումը դժվարացած են, ...մեզ ոչ ոք չի օգնում... Կարսում և այլ վայրերում գտնվող անգլիական զորամասերը ենթակա են զորացրման և մեկնում են»: Այդ բավականին հավասարակշռված կարծիքի կողքին կային կուսակցական բնույթի ավելի վարդագույն գնահատականներ:

Այսպես, ՀՀԴ-ի ֆրակցիայի կողմից Եվրոպական պատվիրակության՝ Ռուսական միսիայի անդամ Մ.Ի.Արզումանյանը հաղորդում էր մարտի 22-ին Ս.Տիգրանյանին «բրիտանական միսիայի և [Թիֆլիսում] նրանց հակահետախուզության հետ առնչությունների մասին» իր եզրակացությունը. «Անգլիան չի հեռանալու Անդրկովկասից, թեև այդ է կամենում Ռուսաստանը, մասամբ Ֆրանսիան և նույնիսկ Ամերիկան... Անգլիայի և Ամերիկայի միջև մեծ վեճեր են գնում: Անգլիան ոչ մի հարցում ոչ ոքին չի զիջելու, անգամ եթե գործը հասնի զինված ընդհարման: ...Ըստ իս, պետք է հրաժարվել Ամերիկա պատվիրակություն առաքելու մտքից, ես կասեի՝ դա անհրաժեշտ է անել, ինչպես հրաժարվեցինք Ռուսաստան ուղևորվելուց, մինչև պարզվի համաշխարհային իրադրությունը... Կխնդրեի Ձեզ... հասցնել իմ տեղեկությունները Մինիստրների Խորհրդին՝ ի գիտություն»[12]:

Մարտի 16-ին Ջ.Միլնը էական փոփոխություններ է կատարում: Նա Բաքվի 39-րդ բրիգադով լրացրեց 27-րդ թիֆլիսյան դիվիզիան՝ ու Վրաստանի մայրաքաղաք տեղափոխեց Վ.Թոմսոնին, որպես հրամանատար: Այդ քայլով տարածքներին հավասարակշռված գերապատվություն էր տրվում նավթի նկատմամբ, թեև միաժամանակ ուժեղացվում էր հնդկական կուսակցությունը, ինչը լրջորեն անդրադարձավ Կարսում անգլիացիների վարքագծի վրա: Այն, որ առաջնությունը տրվում էր հատկապես նոր շրջաններին, հաստատվեց մայիսին, երբ գլխավոր հրամանատարը իր շտաբի պետ գեներալ-մայոր Ջ.Ն.Կորիին առաքեց փոխարինելու Վ.Թոմսոնին: Վերջինս՝ մարտի 24-26-ի հրահանգներով պահանջում էր Կարսի մարզում ուժեղացնել մահմեդական Խորհուրը, որը բացահայտորեն համագործակցում էր թուրքերի հետ և չէր ցանկանում ենթարկվել նոր իշխանություններին: Իրադրությունը մշտապես սրվում էր բերդից պարենի և զենքի դուրսբերումով: Թեև թուրքական զորքերի Կովկասից դուրսբերումը նախատեսվում էր 1918թ. նոյեմբերի 24-ից մինչև 1919թ. հունվարի 25-ը, նրանց վերջին ջոկատները Կարսից հեռացան միայն 1919թ. մարտի 6-ին, իսկ մարզից՝ մարտի15-ին: Նրանց դանդաղ դուրսբերումը նպաս-

տում էր պահեստների հիմնավոր թալանին՝ Սարիղամիշի ճանապարհի երկայնքով մինչև էրզրում: Մեծաքանակ անհրաժեշտ սարքա-//-69 վորումներ և մթերքը այդպես էլ չընկան ՀՀ-ի տնօրինության ներքո:

Անհնարին էր համարվում և գաղթականների վերադարձը: Մարտի 28-ի Վ.Թոմսոնի զրույցը Ա.Խատիսյանի, Հ.Հախվերդյանի, Ս.Տիգրանյանի հետ Երևանում անցել է գեներալի անբարյացակամության մթնոլորտում, հատկապես, երբ խոսում էին Խ.Սուլթանովի՝ որպես Ղարաբաղի առաջարկած նահանգապետի մասին: ՀՀ ղեկավարները ներկայացրին գրավոր ցանկություններ: Այդ փաստաթղթից սկսվեց Ղարաբաղի, Շարուր-Նախիջևանի, Զանգեզուրի և Կարսի մարզի ճակատագրի շաղկապված, «փաթեթային» քննարկումը, որը տևեց մինչև օգոստոսի 22-ը: Անգլիացիները հանձնել են ՀՀ-ին Նախիջևանը և Կարսի մարզը (ապրիլի 19-ին), որտեղ ունեին բանակ: Հրաժարվել են Զանգեզուրի հավակնություններից, քանի որ այնտեղ փակեցին նրանց ճանապարհը: Բայց Ղարաբաղը ՀՀ-ում պահել չհաջողվեց: Եթե Կարսում Ալբիոնի ուժերը համագործակցեցին Երևանի հետ, ապա Ղարաբաղում նրանց օգտագործեցին տեղի հայության դեմ: Սա կարող էր ծառայել «կայսերական հավասարակշռությանը», երբ տեղական գժտությունը անհրաժեշտ է դարձնում արտաքին միջամտությունը: Ընդգծենք. Կարսն ու Նախիջևանը հավասարակշռվում էր Ղարաբաղ-Զանգեզուրով: Վերջինի մերժումը դրդեց Ջ.Միլնին օգտվել ՀՀ իշխանության հետ Անդրանիկի անհամաձայնությունից, և մայիսին հեռացնել նրան:

Ուստի մարտի 28-ի զեկուցագրում պահանջվում էր Ղարաբաղի հայկական մասը հայտարարել Ադրբեջանի ՆԳՆ-ին ենթարկված Ղարաբաղյան գեներալ նահանգապետությունից դուրս, մաքրել երկրամասը ադրբեջանական ջոկատներից, այնտեղ ճանաչել Ազգային խորհրդի իշխանությունը: «Հայկական կառավարությունը, - ասվում էր ուղերձում, - համարում է այս մարզը... Հայաստանի անբաժանելի մաս: Կառավարման հսկողությունը, որը կսահմաներ անգլիական հրամանատարությունը, կկարողանար իրականացնել միայն անգլիացի անձը»: Կառավարությունը հիշեցնում էր ազդու միջոցների անհրաժեշտության մասին՝ Շարուրի, Նախիջևանի, Կաղզվանի գյուղերը գաղթականներին վերադարձնելու համար, բողոքում Կարսից ու Սարիղամիշից պաշարների դուրսբերման դեմ, դիմում 30-հազարանոց բանակի համար հանդերձանք և 10 մլն. փամփուշտ ձեռքբերման հարցով; օգնություն խնդրում Բաքվից գնված պարենը բերելու գործում: Զեկուցագիրը ամրապնդվում էր Ս.Տիգրանյանի՝ Երևանում բրիտանական ռազմական ներկայացուցիչ Կ.Տեմպերլիին ուղղած նամակով, որում բողոքարկվում էին Վ.Թոմսոնի և Ջ.Ֆորեստյե-Ուոկերի ուղերձները Խ.Սուլթանովի նշանակման մասին:

Բուն հանդիպման ժամանակ Վ.Թոմսոնը շեշտում էր տնտեսական գործոնը ու հավաստիացնում. «Պետք է ենթադրել, որ Ղարաբաղի հարցը շուտով լուծվելու է Փարիզում... Այդ ամենը ժամանակավոր է, և առայժմ հարկավոր է պահպանել»: Կարսում բրիտանական «զորքերի [քանակը] մեծ չէ և դրանց հետագա հավելման հույս չկա, ուստի փախստականների

վերադարձի հարցը առայժմ գտնվում է անորոշ վիճակում»: Անգլիական հրամանատարությունը ըստ ամենայնի կպաշտպանի «նրանց՝ դարձի ժամանակ, ընդհուպ հին ռուսական սահմանը»: Բայց նրանք, ովքեր հատելու են սահմանագիծը, դա «անելու են իրենց սեփական ռիսկով»: Գեներալը հույս էր հայտնում, որ մայիսի 1-ի վիճակով բոլոր շրջաններում երևալու է «հայկական զորքերի անհրաժեշտ քանակով պաշտպանված վարչությունը»: Սակայն Ղարաբաղի հարցում նա անկոտրում էր: Խ.Սուլթանովին վերաստորադասելու են Գ.Մոնք-Մեյսոնին, հայկական կառավարությունը կարող է Շուշի ուղարկել բրիտանական միսիային կից նրա ռազմական կցորդին, ադրբեջանական զորամասերը չեն անցնելու Խանքենդուց //-70 դուրս, գեներալ նահանգապետությունը չի ներառի Զանգեզուրը, թեև անգլիական վարչություն չի լինելու, իսկ Խ.Սուլթանովը մնալու է: Նա «մեզ հարկավոր է, բայց սա չի նշանակում մշտական ադրբեջանական գերիշխանությունը երկրամասում»[13]: Նրա համաձայնությամբ Մ. Արզումանյանը, քարտուղար Գ.Տեր-Օհանյանի հետ մեկնեցին շրջան, այնտեղ ուսումնասիրելու իրադրությունը: Ապրիլի 29-ին նրանք ժամանեցին Արցախ, որտեղից նրանց վտարեց գեներալ Դ.Շատլվորթը: Ապրիլի 30-ին Հայաստան այցելած Ջ.Միլնը մատնացույց է անելու Ա.Խատիսյանին, որ հենց Վ.Թոմսոնն է պատասխանատու Անդրկովկասի բոլոր իրադարձությունների համար:

Այնուամենայնիվ, մարտի 28-ի և ապրիլի 30-ի զրույցերի ժամանակամիջոցում կատարվեցին նշանակալի փոփոխություններ: Ապրիլի 2-3-ին Ջ. Միլնը ժամանեց Բաքում, որտեղ Թիֆլիսից կանչեց և Վ.Թոմսոնին: Ապրիլի 4-ին արՕակած հրամանի համաձայն, Վ.Թոմսոնը ստեղծում է վարչության նոր համակարգ՝

Ջ.Միլն
Կ.Պոլիս
Չ.Հարինգտոն
գեներալ-լեյտենանտ
13.11.1920
Վ.Թոմսոն
գեներալ-մայորի պաշտ.
10.03-12.05.1919
Թիֆլիս
Ջ.Ն.Կորի
գեներալ-մայոր
12.05-6.09.1919
զորքերի մեկնելը 11.09.1919

Վ.Քուկ-Կոլլիս	Ք.Մ.Դէվի	Ֆ.Ս.Մոնտեգյու-Բեյտս	Դ.Շատլվորթ
բրիգ. գեներալ	բրիգ. գեն	բրիգ. գեներալ	գեներալ
5.12.1918	4.04-14.06.1919	4.04.1919	9.03-24.08.1919
Բաքում	Երևան	Թիֆլիս	Բաքու

Ջ.Չ.Պլաուդեն
փոխ-գնդապետ
բրիտ. ռազմ.

ներկայացուցիչ
12.06-28.08.1919
Ս.Օլիվեր Ք.Մ.Դէվի
լեյտենանտ բրիտ. զորք. հրամանատ.
Արդահան Կարս-Նախիջևանում
16.06-2.09.1919 Ս.Ղորղանյան Գ.Վարշամյան
քաղաքաց. նահանգ. նահանգապ.
10.01-19.04.1919 3.04-25.07.1919
գեն. նահանգապ.
19.04-30.10.1920
Կարս Նախիջևան //-71

Նույն օրերին, Հ.Քաջազնունու գլխավորած Մինիստրների խորհուրդը լսեց «գեներալ Հ.Հովսեփյանի զեկուցումը Կարսի անգլիական ներկայացուցիչ Ա.Ռոուլինսոնի [այսպես է անվանված Դաշնակիցների սպա հսկիչը] հետ ունեցած խոսակցության մասին - անգլիական զորքերի հեռանալու հաւանականութեան առթիվ: Որոշեցին. Հանձնարարել Արտաքին գործերի Մինիստրին Զինվորական մինիստրի հետ միասին խոսել Անգլիական ներկայացուցչի հետ և պարզել այն հեռանկարը, որն սպասում է հայ ժողովրդին Անգլիական զօրքի հեռանալու դէպքում»: Այնուհետև, ներքին գործերի նախարար Ա.Խատիսյանը մեկնեց Թիֆլիս, որտեղ ապրիլի 6-8-ին երեք անգամ հանդիպեց Վ.Թոմսոնի, գեներալներ Վ. Բիչի (6-ին ու 7-ին), Ա.Բրաֆի և Վ.Աստերի հետ: Խոսք գնաց նույն շրջանների մասին, ներառյալ ՀՀ՝ 40-հազարանոց բանակը կազմելու և հանդեր-Օավորելու պահանջը: Ճշգրտվեցին երկրամասերի հանձման ընթացքը, թեև Ղարաբաղի հարցում առաջշարժում չեղավ: Ապրիլի 11-ին ՀՀ-ի Մինիստրների խորհուրդը լսեց Ա.Խատիսյանի ճամփորդության մասին հաշվետվությունն ու երկու ձայներով «դեմ» ընդունեց «Ղարսի, Շարուրի և Նախիջևանի ռայոնները գրավելու» որոշումը, «ցանկություն հայտնելով Անգլիական զորքերի ավելի երկար մնալու նկատմամբ»: Ինչ վերաբերում է ցանկությանը, ապա թեև ռազմական շտաբի պետ գեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանը «հերյուրանք» էր անվանում նրանց մոտալուտ գնալը, բայց և նշում էր Կարսում անգլիական զորամասերի փոխարինումը գուրկոսներով[14], և Ս.Տիգրանյանին հասցնում Ա.Ռոուլինսոնի ասածը Դաշնակիցների միջև «մեծ թյուրիմացությունների», բրիտանական օկուպացման ժամանակավոր բնույթի և զորքերի մոտալուտ դուրսբերման հնարավորության մասին: Էլ ավելի միանշանակ էր գրում Ա.Խատիսյանը Ա.Ահարոնյանին. Անդրկովկասից անգլիացիների հեռանալու դեպքում «միանգամայն անհրաժեշտ է նրանց նախնական ու վաղօրոք փոխարինումը Դաշնակից Տերություններից մեկի զորքերով»[15]:

Հարկադրված ենք նշել, որ իրականում հայկական սահմանների ընդլայնումը հիմնված էր միայն օտար զորքերի առկայության վրա: Նրանց մեկնելու հեռանկարը չի խթացրել վթարային որևէ ծրագրի Օևավորում, հստակեցնելու, թե ինչ են անելու ազգն ու պետությունը այսպիսի պարագայում: Իրադարձությունների նման զարգացումը Մինիստրների

խորհրդում չէր քննարկվում: Թեև առայժմ տարածքի վերականգնումը շարունակվում էր:

Թիֆլիսյան քննարկումների հետևանքով, ապրիլի 9-ի դրությամբ Ք. Դէվին Կարսի իր կայազորը հասցրել էր 2.500 հոգու, ընդ որում, այդ ուժերից մի մասը գալիս էր ուղիղ Բաքումից: Այնուհետև նա հրապարակեց Վ.Թոմսոնի համապատասխան հռչակագիրն և ամսի 12-ին արձակեց մեջլիսը, որի ղեկավարությանը Կ.Պոլսի վրայով ուղարկեց Մալթա: Հաջորդ օրը գեներալը մարզում մտցրեց ռազմական դրություն՝ սկսելով խուզարկություններ, խլված զենքի արտահանում և ոչնչացում: Ապրիլի 19-ին բրիտանական ռազմական նահանգապետ Ջ.Ա.Պրեստոնը իր հիմնական //-72 լիազորությունները հանձնեց Ս.Ղորղանյանին, իսկ ապրիլի 23-ից - 28-ը Ջ.Միլնի և Վ.Թոմսոնի աչքի առաջ Հայկական 2-րդ հետևակային գունդը Հ.Հովսեփյանի ղեկավարությամբ Կարս քաղաքում և ամրոցում փոխարինեց գուրկոսներին ու սիկհերին, ինչից հետո անգլիացիները եկել էին Երևան, որտեղ գլխավոր հրամանատարը ապրիլի 30-ին զրույց էր ունեցել ՀՀ կառավարության հետ:

Դա բրիտանացի ամենաբարձր աստիճան ունեցած հրամանատարի առավել կարևոր այցն էր: Հանդիպման հիմնական թեմաներն էին. 1) Հայ զորամասերը պարենով ու ռազմամթերքով մատակարարելու խնդրանքներին գեներալը պատասխանեց, որ «պատերազմը ավարտվել է, և կարիք չկա բանակն ուժեղացնելու»: Բայց այդ «հարկավոր է թեկուզ կարգը պահպանելու համար» - հիշեցնում է Ա.Խատիսյանը: Ակնհայտ էր, որ իրական ուժի բացակայությամբ հնարավոր չէ հաստատվել ակնկալվող շրջաններում, սակայն Ջ.Միլնը առաջարկեց բավարարվել «լավ ժանդարմերիայով»: 2) Իր բանակի գնալու մասին նա հաստատեց, որ երկու շաբաթ անց զորամիավորումները կթողնեն Կարսի մարզը, իսկ քիչ ավելի ուշ՝ Նախիջևանը ևս: 3) Առանց Կ.Պոլսի թույլտվության, գաղթականներին չի թույլատրվում ուղարկել Թուրքահայաստան, իսկ «միայն հայկական զորքերի ուղեկցությամբ [նրանց վերադարձի մասին] խոսք էլ չի կարող լինել»: Ջ.Միլնը ասում էր, որ ի վիճակի չէ դրա համար անգլիական զորամասեր տրամադրել, որ ամերիկացիները չեն կարողանա այնտեղ մարդ կերակրել, իսկ Էրզրումի շրջաններ «գնալը դեռևս վտանգավոր է»:

Այս ամենը ճիշտ էր, թեպետ նրման պարագայում ՀՀ-ն առավել ևս կարիք ուներ մարտունակ զինված ուժերի:

4) Վրաստանի սահմանների և 5) Ղարաբաղի հարցում վիճակը թողեցին անփոփոխ, թեև Ա.Խատիսյանը կրկին խնդրեց այնտեղ նշանակել անգլիացի գեներալ նահանգապետ և ճանաչել Հայոց ազգային խորհուրդը: 6) Օլթիի առնչությամբ գլխավոր հրամանատարը թույլատրում էր գրավել Բարդուսչայ-Մերդենեկ-Արդահան-Խոզապին գիծը: Նա խորհուրդ չէր տալիս շտապել այդ գոտու գրավման հարցում, իսկ հյուսիս-արևմուտքում գտնվող հողերը պետք է մնային անգլիական վարչության իրավասության տակ: Գեներալը խոստանում էր 7) հետապնդել հայկական քարոզչությունը Ղարաբաղում և 8) ավելի գործուն դարձնել Ա.Բրաֆի

երկաթուղային գործերի հանձնաժողովը: 9) Կարսից ռազմամթերքի շարունակվող արտահանման առնչությամբ, ինչի դեմ ապարդյուն բողոքում էին Հանրապետության ղեկավարները, սկսելով Թ.Նազարբեկյանից ու Մ. Սիլիկյանից, ընդհուպ Ա.Խատիսյանը՝ ապա Ջ.Միլնը պատասխանեց. «Կարսում ամեն ինչ շատ-շատ է, հատկապես հանդերձանքը, դեռևս ոչ բոլոր ամրոցներն են ստուգվել, եթե անգլիացիները այնտեղից արտահանել են թնդանոթներ ու փամփուշտներ, ապա նրանք ուղարկվել են գեներալ Ա.Դենիկինի բանակը... Կարծում եմ, որ Հայաստանի ռազմական նախարարը հնարավոր կհամարի արդարացի կիսել Կարսի գույքը»: Ու թեև Ա.Խատիսյանը գանգատվում էր, թե Վ.Թոմսոնի խոստացած 5 մլն գնդակից ՀՀ-ն ստացել է ընդամենը 2 մլն, երկու ավագ սպաները պատասխանեցին, որ այդքանը բավական են համարում: Եզրափակիչ արտահայտությամբ Ջ.Միլնը թույլատրեց հանել ամրոցից ամեն ինչ՝ բացառությամբ ռազմամթերքի և շնորհակալություն հայտնեց հայերին՝ Դաշնակիցներին հավատարիմ մնալու համար: //-73

10) Նախիջևանի մասին խոսել էր Վ.Թոմսոնը: Նա հրամայեց, որ «հայ զորքերի ու գաղթականների ոչ մի առաջխաղացում չլինի մինչև գեն.Ք. Դէվիի գալը», խոստացավ հասցնել օգնական ուժեր և հորդորեց ադրբեջանցիներին որևէ փոխհատուցում տալ: «1914թ. ռուս-թուրքական սահմանի մասին խոսակցությունից պարզվեց, որ անգլիացիները այսօր էլ ճանաչում են այդ սահմանը, իսկ Ա.Խատիսյանը հայտարարեց, որ հայ ժողովրդի կարծիքով, այս սահմանը այլևս գոյություն չունի»: Այնուհետև, բարձրաստիճան հյուրն ու կառավարության ղեկավարը ուղևորվեցին էջմիածին՝ կաթողիկոսի մոտ, իսկ երեկոյան ժամը 10-ին Ջ.Միլնը մեկնեց Թիֆլիս: Նկատենք, որ տվյալ հանդիպման մասին հաշվետվություններից հատկապես հետաքրքիր է Երևանում ֆրանսիական զինվորական ներկայացուցիչ կապիտան Ա.Պուադեբարի գաղտնի զեկուցագիրը՝ Կովկասում զինվորական միսիայի պետ Պ.-Օ.Շարդինյիին, որը արդեն մայիսի 8-ին ստացել են ՀՀ ԱԳՆ-ում[16]:

Գեներալը Բոսֆոր վերադարձավ մայիսի 19-ին: Այդ ժամանակամիջոցում Ա.Խատիսյանը Վ.Թոմսոնի հետ բանակցեց (մայիսի 3-ին) Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի վերաբերյալ: Վերջինիս Ջ.Միլնը փոխարինեց մայիսի 10-ին, նրա պաշտոնին Կ.Պոլսից ուղարկելով իր մարդուն՝ գեներալ-մայոր Ջ.Ն.Կորիին: Հանձնելով պարտականությունները, Վ.Թոմսոնը նույն օրը հաղորդեց երկրամասի կառավարություններին, թե «բրիտանական զորքերը Անդրկովկասում պետք է փոխարինվեն իտալական բանակի զորքերով»: Գնալով, նա Ջ.Միլնի անմիջական հրամանով կազմակերպեց Անդրանիկի մեկնումը իր 25 մարտիկներով Հայաստանից Թիֆլիս, այնուհետև Բաթումից, Կ.Պոլսով՝ Փարիզն ու Լոնդոն[17]: Սա, Դ. Շատլվորթի կողմից ղարաբաղյան համագումարը հրավիրելու (23.04), երկրամասի այցելությունից հետո նրա զեկուցման (26.04); քաղաքական ձերբակալությունների, ադրբեջանական ջոկատներին այնտեղ մտցնելու և ապրիլի 29-ին բոյկոտ սկսելու թույլտվության հետ միասին, անշուշտ, հող էր նախապատրաստում Շուշիի վրա հունիսյան հարձակման համար:

Մայիսի 3-ին Ա.Խատիսյանի և անգլիական հրամանատարության միջև Թիֆլիսում անցկացրած բանակցությունների ժամանակ Վ.Թոմսոնը հայտնեց. «Զեկուցումից երևում է, որ Ղարաբաղի գործերին ձեր միջամտությամբ դուք կարծես թե պատերազմ եք հայտարարում Անգլիային»: Դ.Շատլվորթի խորհրդով, ՀՀ կառավարությանը սպառնացին կասեցնել գաղթականների հայրենադարձությունը Երևանից հարավ, քանի դեռ «քարոզող //-74 պատգամավորները» չեն թողնել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը՝ այն տարածքները, որոնք պետք է անվերապահորեն հնազանդվեին Բաքվին: Ի պատասխան, Ա.Խատիսյանը Ղարաբաղը անվանեց Հայաստանի անբաժանելի մաս՝ պաշտպանելով նրա սեփական զինված ուժեր ունենալու իրավունքը: ՀՀ-ն կարող է հորդորել Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդին՝ քոչվորներին անցկացնել միայն անգլիական զորքերի և հայ ու մահմեդական պահակախմբի ուղեկցությամբ: Բայց Նախիջևանի գաղթականների վերադարձը «Ղարաբաղյան հարցի հետ կապելը կնշանակեր համակերպվել թուրքական քաղաքականության սկզբունքներին. անմեղ մարդկանց վրա դնել երրորդ դեմքի արարքների, տվյալ պարագայում՝ հայկական կառավարության ենթադրվող գործողությունների պատասխանատվությունը»: Վ.Թոմսոնը հարկադրված էր հրաժարվել ՀՀ բանակի ու գաղթականների վերադարձը կասեցնելու պահանջից, զրույցի շարունակությունը հանձնարարելով Վ.Բիչին[18]:

Թե որքան խիստ էր անգլիացիների ճնշումը, ցույց է տալիս (մայիսի 9-ին կայացած) Դ.Շատլվորթի, Զանգեզուրի Խորհրդի նախագահ Ս.Մելիք-Ստեփանյանի և պրեզիդիումի անդամներ Ա.Բակունցի, Ա.Շիրինյանի, Ա.Շախմազյանի ու Մ.Եսայանի հետ հանդիպման գրառումը, երբ առաջինը Հ.Արղությանի ուղեկցությամբ այցելել էր Գորիս և Շուշի: «Ադրբեջանական կարգերին հակառակվելով, դուք հակառակվում եք Անգլիային, - վախեցնում էր գեներալը, - դուք ունի՞ք պատասխան, ինչ է Ձեր պատասխանը»: Ժողովուրդը ողջ ուժերով կդիմադրի Ադրբեջանի իշխանություններին, պատասխանեց Խորհրդի նախագահը, իսկ եթե պահպանենք մեր ազատությունը, ապա կկարողանանք համաձայնության գալ: Բաքվի «կարգերը պիտի մտցվեն», - պնդում էր գեներալը, հակառակ դեպքում չեք ստանա դրամական ներդրումներ ու կմնաք ողջ աշխարհից, նույնիսկ Հայաստանից ու Նախիջևանից կտրվաց: Մենք ուզում ենք «Հայաստանի մի մասը կազմելու, և որի համար ոչ մի միջոցի առաջ չենք կանգնի», - հակազդեց Ս. Մելիք-Ստեփանյանը:

Հյուրը ստեց, ասելով թե իբր ՀՀ-ն համաձայնվել է երկրամասը հանձնել Ադրբեջանին, ինչն անմիջապես հերքեց Հ.Արղությանը. «Ընդհակառակը, Հայաստանը այս երկրամասերը իր անբաժան մասն է համարում»: Երևանում գեներալ Ձ.Միլնը «համաձայնվել է թողնել իրերի դրությունը մինչև վեհաժողովի որոշումը»: Դուք ապստամբում եք Անգլիայի դեմ, - հայտարարում էր Բաքվի ջատագովը, - դուք հակաճառում եք «անգլիական զորավարի զորքերին, որոնց առաջ տիեզերքում այլևս խոնարված է ամեն ինչ: ...Ունե՞ք դուք որևէ պատասխան, դուք կարո՞ղ եք պատասխանել»: Մեր փոքր ժողովուրդը միշտ պաշտպանում էր սեփական

տունը թշնամիներից, բացատրում էր Դ.Շատլվորթին Ս.Մելիք-Ստեփանյանը: Մենք չենք հասկանում, թե ինչու են Ադրբեջանի դեմ մեր գործողությունները թշնամական համարվում ձեր երկրի համար: «Եթե Անգլիան ուզում է մեր երկիրը հանձնելու Ադրբեջանին»՝ կռվելու ենք մինչև //-75 վերջ: Իսկ եթե Խաղաղության վեհաժողովը կվճռի մեզ չտալ մեր երկիրը, կգնանք այնտեղ, որտեղ մեզ կտրամադրեն նոր հայրենիք:

Դ.Շատտլվորթը արձագանքեց ևս մեկ ստով. «Բայց որոշումն է հենց վեհաժողովի, այս երկրամասը Ադրբեջանին առայժմ պատկանելը նախատեսված է վեհաժողովում»: Մենք հենց հիմա պատրաստ ենք ճանապարհ ընկնել, նրա ասածը կտրեց Խորհրդի նախագահը, - «միայն գենեռալ, տվեք մեզ գրավոր դոկումենտ, հենց Ձեր ստորագրությամբ, որ այդ վճիռը վեհաժողովի վճիռն է: Ոչ, այդպիսի դոկումանտ ինձ անհնարին է տալ», - նահանջեց հրամանատարը: «Մենք բավարարված ենք զգում մեզ» - ընդհատեց խոսակցությունը Ս.Մելիք-Ստեփանյանը: Բրիտանացին խոստացավ դիմել «ուր հարկն է», սպառնաց այլևս չայցելել ու կարգադրությանը սպասել Կ.Պոլսից կամ Լոնդոնից՝ հանելով, այնուամենայնիվ, Փարիզն իր ցուցակից: Գանգատվելով Տեղ գյուղի մոտ իր ջոկատին կանգնեցնելու համար, նա Հ.Արղությանին և Խորհրդի անդամ Ա.Շիրինյանին փորձեց օգտագործել, վաշտի հրամանատար Ն.Հովսեփյանին ու Ա.Կոլմակովին կալանավորելու համար[19]: Նշմարենք, որ տեղերում բրիտանացիք հաճախակի գործում էին սեփական հայեցողությամբ, միայն հետագայում տեղյակ պահելով իրենց նախարարությունը: Սա վերաբերում է ինչպես Ջ.Միլնի կողմից զորամիավորումների կենտրոնացմանը՝ Կարսի շուրան ցրելու համար, այնպես էլ տվյալ պարագային: Նրանք ցանկանում էին «դրսի աշխարհը անտեղյակ պահել Կովկասի անց ու դարձերի հետ, որոնք կարող են քաղաքական աշխարհի ուշադրությունը գրավել և թերևս փոխել տալ բրիտանական հրամանատարության ինքնագլուխ կարգադրությունները», - հաստատում էր այդ դրույթը Ա.Խատիսյանը Ա.Ահարոնյանին հասցեագրած ուղերձում[20]:

Բայց ամենից կարևորն այն էր, որ մայիսին Հայաստանը նորից միացրեց Շարուր-Նախիջևանի շրջանները, այնտեղ վերականգնելով հանրապետության վարչակարգը: Մայիսի 3-ին հրապարակվեց Ք.Դէվիի կողմից վավերացված՝ Դրոյի հռչակագիրը, որը պաշտոնապես տեղեկացնում էր Նախիջևանում ՀՀ իշխանության ծավալման մասին: Նույն օրը, Թիֆլիսում Ա.Խատիսյանի ու Ք.Դէվիի հետ հանդիպման ժամանակ Վ.Թոմսոնը արդեն երկրորդ անգամ (ապրիլի 23-ի փորձից հետո) ապարդյուն ջանում էր կասեցնել գաղթականների ու հայկական զորքի առաջշարժումը՝ պահանջելով հնազանդեցնել Զանգեզուրը Ադրբեջանին: Հիշեցնելով, որ 18.000 գաղթականներից 8.000 մարդ արդեն մեռել է, Ա.Խատիսյանը համաձայնվեց ընդհատել արշավանքը, սակայն առարկեց ներկայացված պահանջին: ՀՀ դիրքերը եռանդով պաշտպանեց և Ք.Դէվին, որը փետրվարի 15-ի հրամանի համաձայն, դեռևս ապրիլի 3-ին վերացրել էր Նախիջևանի ռազմական նահանգապետությունը, երբ Ջ.Սիմպսոնի հաջորդ էր նշանակվելու Գ.Վարշամյանը: Տեղի տալով նրանց եռանդին, Վ.Թոմսոնը

մայիսի 10-ին Երևան է ուղարկել կառավարությանն //-76 հասցեագրած մի նամակ, որով հաստատվում էր շրջանը փոխանցումն ու ռազմական նահանգապետության վերացումը: Միաժամանակ նա կարծում էր, որ ՀՀ-ի ուժերը հարկավոր է սահմանափակել 2.000 սվիններով, 2 դաշտային թնդանոթով ու հեծելավաշտով: Մինչև մայիսի 1-ը Ջ.Սիմպսոնը իր ջոկատներով պարտավոր էր զբաղեցնել մի շարք կարևորագույն գյուղեր, հսկելով խաղաղ բնակչության վերադարձը: «Ժամականավոր վարչությանը խորհուրդ է տրվում ներդաշնակորեն աշխատել տեղական տարրի մասնակցությամբ», - հանձնարարում էր գեներալը:

Ի կատարումն այդ ամենի, ՀՀ կառավարության ղեկավարը և 27-րդ դիվիզիայի հարավային թևի հրամանատարը մայիսի 13-ին նոր նահանգապետին իր աշխատակիցներով հասցրել են երկրամաս, որտեղ Ք.Դէվին հայտարարեց, որ դաշնակից տերությունների վճռով Շարուրն ու Նախիջևանը ժամանակավորապես միավորվում են Հայաստանի հետ: Տեղական երևելիները պահանջում էին հեռացնել ՀՀ ծառայողներին և արգելել հայերի տունդարձը: Իր հերթին, Ա.Խատիսյանը խոստացավ խառն վարչություն, բանակի բարձր կարգապահություն ու ավելացրեց, որ հայ գաղթականները կարող են հաստատել նրանց իրավունքը սեփական տների ու գույքի հանդեպ: Ուղիղ մեկ շաբաթ հետո ՀՀ ռազմամիավորումները մտան Նախիջևան, իսկ ամսի 22-ին Ք.Դէվին, Ջ.Կորիի հետ միասին կատարեցին իրենց վերջին տեսչական շրջագայությունը երկրամասով: Մայիսի 23-ին ՀՀ կառավարության հետ հանդիպման ժամանակ Ջ.Կորին ունկնդրեց անգլիական զորքերին գոնե մինչև հունիսի 15-ը պահելու խնդրանքը ու Ջ.Ջ.Սիմպսոնին հրաման արձակեց պատրաստել նրա գումարտակի դուրսբերումը մայիսի 30-ին: Մի շաբաթ անց նա տեղեկացրեց Ա.Խատիսյանին, որ գնդապետին փոխարինելու է կապիտան Ֆ.Լ.Շվինդի զինվորական միսիան, իսկ բրիտանացիներին հետ են կանչելու «մոտակա օրերի ընթացքում»: Կատարելով այս հրամանը, շրջանում տեղավորված ռաջպուտների գումարտակը հունիսի 1-4-ը թողել է երկրամասը:

Նույն հունիսի 4-ին, հանդես գալով ՀՀ Խորհրդարանում, մինիստր-նախագահը հերթական հանրագումարի էր բերում իրադրությունը. «Մեր տերիտորիան աստիճանաբար ընդլայնվում է: Հերթական է Ալաշկերտի հովտի ու Սարիղամիշ-Էրզրում երկաթուղու գրավումը... Այսուհետև Միացյալ Հայաստանի միասնական կառավարությունը իրավասու կլինի վարչություն հաստատել այն շրջաններում, որոնք մենք աստիճանաբար գրավելու ենք...

Կարսի, Շարուրի ու Նախիջևանի շրջանների նվաճումը անցել է առանց մեկ իսկ գնդակ արձակելու: Սրանով մենք առաջին հերթին պարտական ենք մեր զորքերի և անգլիական հրամանատարության վարքին, որը փայլուն կերպով կազմակերպեց նշված շրջանների գրավումը: Մահմեդական բնակչությունը սիրալիր դիմավորեց մեր գաղթականներին ու մեր իշխանությանը, չնայած Կարսում, Նախիջևանում «մեզ դիմավորեցին սառնությամբ, իսկ Օլթիում նույնիսկ թշնամաբար»[21]:

Արդեն հունիսի կեսերին-հուլիսին ՀՀ կաբինետը խնդրել էր Ջ.Կորի-ին «բրիտանական ջոկատ ուղարկել Նախիջևան», որտեղ թուրքական գործակալները ջանում էին կազմակերպել մահմեդականների //-77 ապ-ստամբությունը: Օգնությունը պահանջվում էր «թեկուզ մինչ թուրքերի կողմից հաշտության ստորագրումը Կոնֆերանսում», քանի որ Հայաս-տանի ղեկավարությունը «հաստատապես վստահ էր, որ Ձերդ Մեծության բանակի թեկուզ ոչ մեծ ջոկատի այնտեղ ներկայությունը անմիջապես կհանդարտի պանթուրքական գործակալներով հրահրվող մահմեդական-ներին, կհերքի սուտ լուրերը Կովկասից Դաշնակցային ուժերի գնալու մասին»: Բայց խնդիրը կայանում էր նրանում, որ նրանց հեռանալու լուրերը սուտ չէին[22]:

Հունիսի 7-ին կայսերական ուժերն արդեն մեկնել էին Նախիջևանից. ամսի 8-ին վերջին զրահամեքենաները ճանապարհ են ընկնել Կարսից, իսկ մեկ օր անց Ջ.Միլնը 27-րդ դիվիզիային հրամայեց պատրաստվել Կովկասից մեկնելու համար: Ամսի 12-ին Ք.Դէվին դադարեցրեց իր՝ դի-վիզիայի հարավային թևի գլխավոր հրամանատարի գործունեությունը, Ա.Խատիսյանին պաշտոնապես ներկայացնելով Երևանում իր երկրի ռազմական ներկայացուցչին՝ փոխ-գնդապետ Ջ.Պլաուդենին:

Կատարելով Կ.Պոլսից եկած հրամանը՝ զորամիավորումները կեն-տրոնացան բրիգադային շտաբակայաններում, հետո տեղափոխվեցին սևծովյան ափ: Ինչպես և հարկ էր սպասել, առավել երկար ժամանակ կա-յսերական զորամասերը հապաղել էին Բաքվում: Մինչև հունիսի վերջը այնտեղ վերադարձան 84-րդ փենջաբցի գնդի ուժերն, օգոստոսի 16-ին մայոր Ռ.Տիրերը փակեց միսիան Շուշիում, ամսի 18-ին նրա ստորաբա-ժանումը բեռնվել է էշելոնը՝ Բաթում մեկնելով փենջաբցի հիմնական զանգվածի հետ, իսկ ամսի 24-ին Դ.Շատլվորթը փակեց իր շտաբը:

Նրանց հապաղումը Անդրկովկասում Հայաստանին հասցրեց Ղարա-բաղի կորուստը: Քանի որ հակառակ ՀՀ ղեկավարության խնդրանքին՝ ուշացնել տարահանումը, ամառվա մնացած մասը խստորեն ծանրա-բեռնված էր երեք խնդիրներով. էրզրումում թուրքական ուժերի անընդ-հատ աճը, Կարսից զենքի անդադար արտահանումն և արյունահեղութ-յունը Ղարաբաղում: Զարմանալ կարելի է Կարսի ռազմական պահեստնե-րի առատության ու հանրապետության ղեկավարության հանցավոր ան-օգնականության վրա: Եթե հայկական կողմը միայն բողոքում էր, ապա սահմանի մյուս կողմում անգլիացիներին խանգարում էին շատ եռան-դուն՝ կանգնեցնելով գնացքներն ու հափշտակելով հանդերձանքը: Եվ ամենագլխավորը՝ «Ղարաբաղի հայերի և Ադրբեջանի կառավարության միջև ժամանակավոր համաձայնությունը», որը օգոստոսի 22-ին Շու-շիում ստորագրել են VII-րդ Ազգային Խորհրդի անդամները, ձեռք էր բերվել միմիայն անգլիացիների կոշտ ճնշման շնորհիվ: Նրանք նախ պարտադրեցին է Խ.Սուլթանովին, հետո հավաքեցին ադրբեջանական զորամասեր, այնուհետև դրան հետևեցին քաղաքական ձերբակալութ-յուններ, բռնագրավումներ, սովի ու շրջափակման սպառնալիքներ: Ապա պահանջվեց միլիցիայից՝ հանձնել դիրքերը: Հունիսի 4-7-ին կայսերա-

կան օրենքի պահապանների աչքի առաջ, տեղի ունեցավ հարձակում Շուշիի և մոտակա գյուղերի վրա, ընդ որում, բրիտանացիք կանգնել էին //-78 երկու կողմերի միջև, չխանգարելով հարձակվող հրոսակների կուտակմանը, որից հետո բրիտանական կողմը պահանջեց հայերից՝ իրեն հանձնել քաղաքի ամրությունները: Եվ այն ժամանակ, երբ Ղարաբաղի դիմադրական կարողությունը էապես ջլատված էր՝ կայսերական խնամակալները նրան նախ պարտադրեցին այսպես կոչված «Համաձայնությունը» և միայն դրանից հետո թողեցին երկրամասը: Շուշիի կոտորածի մասին Ջ.Միլնի հարցապնդմանը Ջ.Կորին պատասխանել էր, թե ոչ մի հակամիջոց ձեռնարկելու կարիք չկա: Ոչ առանց հիմքերի, նա պնդում էր, որ Հայաստանին հանձնվել է ճիշտ այնքան հող, ինչքան նա ի վիճակի է պահպանել: Իսկ հիմա մնում է չխախտել իրադրությունը՝ սպասելով Հաշտության կոնֆերանսի որոշմանը[23]:

Որպես հիմնական եզրակացություն, հարկավոր է նշել, որ բրիտանական հրամանատարությունը ստեղծել էր գործուն վարչակարգ, հետապնդելով ոչ թե համադաշնակցային, այլ ազգային-կայսերական շահեր: Նա ելնում էր 1914թ. սահմանազատումից, հսկողությունը փոխանցելով միայն այն ժամանակ, երբ գնալու հրաման էր ստանում: ՀՀ-ից անջատվող Զանգեզուրի ու Ղարաբաղի տարածքներում նա նահանջում էր այնտեղ, որտեղ հանդիպում էր վճռական զինված դիմադրության և կարողանում էր իր նպատակին հասել այնտեղ, որտեղ իրեն դիմավորում էին հնազանդորեն: Սխալ չէի լինի այդ վարքագիծը կապել ոչ միայն նավթի, այլև ռազմաստրատեգիական գործոնների հետ, քանի որ Նախիջևանի համար պայքարն ու Սուրմալուի վերաբերյալ կարգադրությունները կրում էին հենց այդպիսի բնույթ: //-79

Մեջբերումներ

* Զեկուցվել է 1998թ. մայիսի 20-ին, Երևանում, 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի և Հայաստանի Հանրապետության 80-ամյակին նվիրված ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական նստաշրջանում:

1) Ուսումնասիրման համար շատ պիտանի էին և. Ֆորին օֆիբի վավերագրերը, Lloyd George D. Mémoires de Guerre. 2 vols. Paris, A.Fayard & C., 1934, 1935; Nassibian A. Britain and the Armenian Question 1915-1923. Lnd., Croom Helm, 1984; Hovannisian R. The Republic of Armenia, vol.1-4. Berkeley & L.A., 1971-1996, հատկապես առաջին երկու հատորը; Խատիսյան Ա.: Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը: 2-րդ հրատ.: Բեյրութ, Համազգային, 1968; Վրացյան Ս. Հայաստանի Հանրապետություն: Երևան, Հայաստան, 1993: Հայաստանի Ազգային արխիվը նշվում է որպես ՀԱԱ: Այն դեպքերում, երբ վավերագրերը գտնվում են մի քանի գործերի մեջ, նրանք հաճախակի ունենում են որոշակի տարբերություններ, ուստի դրանց տվյալները մեջբերվում են ամբողջությամբ: Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Ed.by E.L. Woodward, R.Butler. 1st Series. Lnd., HMSO, 1947-1963 նշվելու են

որպես British Documents, իսկ Great Britain Foreign Office Archives, Public Record Offfice որպես FO:

2) Տես օրինակ. ՀԱԱ, ֆ.199, g.1, գ.12 թ.107-108 դարձ, 173; գ.32, թ.9-12; ֆ.200, g.1, գ.16 թ.17 դարձ-19 դարձ; գ.158, թ.7-10; g.2, գ.3, թ.1; գ.24, թ.1; ֆ.4033, g.2, գ.962, թ.49; գ.963, թ.70-76; գ.964 թ.133-135; գ.978, թ.1-7; Nassibian A. Op.cit., p.154:

3) Great Britain, Cabinet Office Archives, Public Record Office, Lnd. Cab. 23/8, War Cabinet Minutes 495 (5), 502 (Appendix), 505 (3), 27/24, E.C. 2392, 27/38, E.C. 2709; British Documents, vol.3, p.365-373; Fischer L. The Soviets in World Affairs. Lnd., 1930, vol.II, p.836; Ullman R.H. Anglo-Soviet Relations, 1917-1921. Vol.II: Britain and the Russian Civil War, November 1918 - February 1920. Princeton, 1968, p.45; Hovannisian R. Op.cit., vol.I, p.61, 170. Տես նաև՝ ՀԱԱ, ֆ.200, g.1, գ.158, թ.91-92; g.2, գ.65, թ.1-4; ֆ.4033, g.2, գ.963, թ.88-95; Nassibian A. Op.cit., p.94-103, 107, 114, 117, 125-127, 145-146, 151:

4) British Documents, vol.4, p.654-657; ՀԱԱ, ֆ.199, g.1, գ.32, թ.15; ֆ.200, g.1, գ.309, թ.204-207; ֆ.4033, g.2, գ.962, թ.152-159; գ.964«Ա», թ.128-138; Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Под ред.В.А.Микаеляна. Ереван, АН Армении, 1992, с.65, 69.

5) ՀԱԱ, ֆ.200, g.1, գ.22, թ.7-8; գ.35, թ.54; g.2, գ.39, թ.1-5, 8-13, 451-457; ֆ.4033, g.2, գ.962, թ.132; գ.964, թ.46-56; գ.964«Ա», թ.117-118: Տես նաև՝ Խատիսյան Ա.: Նշվ.աշխ., էջ 156-158:

6) ՀԱԱ, ֆ.200, g.2, գ.39, թ.24-29: Տես նաև՝ թ.17-18 և FO 371/3657, 10607/512/58՝ Nassibian A. Op.cit., p.94, 159 մեջ: Խատիսյան Ա.: Նշվ. աշխ., էջ 157:

7) ՀԱԱ, ֆ.4033, g.2, գ.962, թ.134, 137-138, 140, 163-167, 170; գ.963, թ.136; գ.964«Ա», թ.118-121, 139-145, 147; գ.1000, թ.2-6; ֆ.199, g.1, գ.32, թ.5-5 դարձ; ֆ.200, g.1, գ.35, թ.61, 72, 150-154, 160-164:

8) ՀԱԱ, ֆ.4033, g.2, գ.962, թ.141-142; գ.964«Ա», թ.3, 121-122; գ.994, թ. 2, 4; ֆ.199, g.1, գ.32, թ.34; ֆ.200, g.1, գ.22, թ.23-23 դարձ; գ.35, թ.86:

9) ՀԱԱ, ֆ.4033, g.2, գ.962, թ.1-2, 5-15, 25-32; գ.964 «Ա», թ.4-17, 27-36; ֆ.199, g.1, գ.12, թ.127-139; գ.32, թ.42-64, 132-139: Զրույցը վավերացված է ռուսերեն ու անգլերեն լեզուներով, ուստի Հ.Քաջազնունու խոսքի հայերեն տարբերակը շարադրել եմ ես: Ճշգրիտ լինելու համար օգտագործել եմ նաև Խորհրդարանին տված իր զեկույցը բրիտանացիների այցելության մասին: Նույն մոտեցումը պահպանվում է նաև այլ համանման դեպքերում, երբ բացակայում են հայերենով կատարված վավերագրերը:

10) FO 371/3661, 31192/1015/58; Hovannisian R. Op.cit., vol.I, p.213; ՀԱԱ, ֆ.199, g.1, գ.32, թ.42-50:

11) ՀԱԱ, ֆ.4033, g.2, գ.1012, թ.1-2; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. (Сборник документов.) Под ред.А.Н.Мнацаканяна, А.М.Акопяна, Г.М. Даллакяна. Ереван, Айпетрат, 1957, с.260-262:

12) ՀԱԱ, ֆ.200, g.1, գ.22, թ.33-33 դարձ, 44-45; գ.158, թ.65-69; g.2, գ.43, թ.1-4; գ.45, թ.1-4; ֆ.4033, g.2, գ.963, թ.80-87; գ.1013, թ.1-10; Վրացյան Ս.: Նշվ.աշխ., էջ 258-261; մեկ դրվագ Մ.Արզումանյանի նամակից տես. Нагорный Карабах, с.132-133:

13) ՀԱԱ, ֆ.4033, g.2, գ.962, թ.22-24, 50-55; գ.964«Ա», թ.24-27, 56-61; ֆ.199, g.1, գ.12, թ.123-124, 174-176; գ.32, թ.93-93 դարձ, 173-177; ֆ.200, g.2, գ.121, թ.1-2; Խատիսյան Ա.: Նշվ.աշխ., էջ 179-180; Нагорный Карабах, с.140-143: Hovannisian R. Op.cit., vol.I, p.173-ում ամսաթիվը բերվում է որպես մարտի 27-ը:

14) Հնդիկներից կազմած գնդերի անվանումներն ազգային էին՝ փենջաբցիների, այդ թվում առանձնացված՝ սիկհեր, ռաջպուտներ, և նրանց թվում առանձնացված՝ գուրկոսներ:

15) FO 371/3667, 84449/11067/58; British Documents, vol.1, p.389-390; ՀԱԱ ֆ.199, g.1, գ.12, թ.86-88, 161-164 դարձ, 177-177 դարձ; գ.32, թ. 86-87, 176-177; ֆ.200, g.1, գ.22, թ.60-60 դարձ, 68; ֆ.4033, g.2, գ.962, թ. 45-48, 54-55; գ.963, թ.62-63; գ.964«Ա», թ.61-62: Ա.Խատիսյանի հեռագիրը պահպանվել է միայն ռուսերեն լեզվով:

16) ՀԱԱ, ֆ.199, g.1, գ.12 թ.104-106, 112-113, 144-150; ֆ.200, g.1, գ.22, թ.106-107 դարձ; g.2, գ.55, թ.2; ֆ.4033, g.2, գ.962, թ.16, 39-44, 60, 173-174; գ.963, թ.131; գ.964, թ.1-5; գ.964«Ա», թ.18, 43-50, 149-150; գ.1001, թ.46-54; գ.1021, թ.1-7; գ.1023, թ.1-6; գ.1025, թ.1; United States National Archives, Record Group 256, 184.021/8; Hovannisian R. Op.cit., vol.I, p. 216-224:

17) Զորավարը Բաքումից մեկնեց մայիսի 15-ին «էս էս Կատորիա» նավով: Ամսի 20-ին, Կ.Պոլսում նա Վ.Գիբբոնի մասնակցությամբ փոխադրվեց «էս էս էնգբի» նավը, իսկ 24-ին, Սելանիկում՝ «էս էս էջիպտ»-ը, որով հունիսի 1-ին ինքը և իր հինգ ուղեկիցը ժամանեցին Մարսել: Տես. Զօրավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւն, 1914-1917: Պոսթոն, Պայքար, 1924, էջ 148-152; Քաջունի Ե. Անդրանիկի եւ Հայկական առանձին հարուածող զօրամասի հետ: Նիւ Ճըրզի, Ազգ, 1976, էջ 172-181; ՀԱԱ, ֆ.199, g.1, գ.12, թ.110; Վրացյան Ս. Նշվ.աշխ., էջ 349; Hovannisian R. Op.cit., vol.I, p.191, 212:

18) FO 371/3661, 79984/1015/58; British Documents, vol.1, p.508-509; ՀԱԱ, ֆ.199, g.1, գ.32, թ.141-143; ֆ.200, g.1, գ.122, թ.1-2; g.2, գ.55, թ.3; ֆ.4033, g.2, գ.963, թ.132; գ.1001, թ.60-66: Հռչակագրի անգլերեն բնագիրը տես՝ RG 256, 184.021/15.

19) ՀԱԱ, ֆ.199, g.1, գ.12, թ.18-24, 115-117, 144-147, 171; ֆ.200, g.2, գ.37, թ.9-17; ֆ.4033, g.2, գ.962, թ.17-21, 33-38, 60; գ.964«Ա», թ.18-24, 66-67; g.5, գ.446, թ.1; US NA, RG 256, 184.021/23; 184.01602/60; Нагорный Карабах, с.202-210:

20) ՀԱԱ, ֆ.200, g.2, գ.55, թ.1-5; ֆ.4033, g.2, գ.963, թ.130-136:

21) Ibid., գ.962, թ.114-118; գ.964«Ա», թ.97-103; ֆ.200, g.1, գ.35, թ. 87-89:

22) FO 371/3668, 113402/11067/58/Tel.5339/Encl.1, 2; 118562, 119686/11067/58; US NA, RG 59, 861.0/6583, 867.00/1100; British Documents, vol.1, p.389-390; vol.3, p.478-479, 482-484; vol.4, p. 716-717; ՀԱԱ, ֆ.199, g.1, գ.12, թ.110, 119-119 դարձ; գ.32, թ.141-143, 187; ֆ.200, g.2, գ.49, թ.6-7; գ.122, թ.1-2; ֆ.4033, g.2, գ.962, թ.33-38, 57, 60, 176; գ.964, թ.120-121; գ.964«Ա», թ.37-43, 63-64; Խատիսյան Ա. Նշվ.աշխ., էջ 161-167:

23) FO 371/3667, 123979/11067/ 58; FO 371/4158, 118411/521/44; British Documents, vol.1, p.132-136, 389-390; vol.4, p.704-705; “New York Herald,” NY, 9.08.1919; ՀԱԱ, ֆ.199, g.1, գ.12, թ.119-120; ֆ.200, g.1, գ.35, թ.79-79 դարձ, 187-191; g.2, գ.37, թ.7-8; գ.49, թ.6-7; գ.58, թ.1-1 դարձ; ֆ. 370, g.1, գ.40, թ.3-4; ֆ.4033, g.2, գ.964, թ.10-11 դարձ, 31-32; գ.964, թ. 153-156: Տես նաև՝ Արցախը կանչում էր Անդրանիկին (փաստաթղթեր): Երևան, Հայաստան, 1995, էջ 42-45; FO 371/3659, 121318/ 512/58.

© 21 էջ

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների»: Երևան, 2001, № 2 (601), էջ 62-80: